XORIJIY VA MAHALLIY PSIXOLOG OLIMLAR TADQIQOTLARIDA KOGNITIV USLUBLAR MUAMMOSINING INDIVIDUAL-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Raimova Dilafruz Botirali qizi
Qo‘qon davlat universiteti Magistratura bo‘limi
70310301-Psixologiya mutaxassisligi II bosqich magistranti
mamadaliyevadilafruz950@gmail.com
Mamayusupova Iroda Xamidovna
Qo‘qon davlat unversiteti Pedagogika va psixologiya fakul’teti
psixologiya kafedrasi katta o‘qituvchisi psixologiya fanlari nomzodi
e-mail: irodamamayusupova7777@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada kognitiv uslublarning psixologik mohiyati, ularning shaxsning individual-psixologik xususiyatlari bilan o‘zaro aloqasi hamda bilish jarayonlaridagi ahamiyati tahlil qilinadi. Xorijiy psixolog olimlardan H. Vitkin, J. Kagan, R. Sternberg va M. A. Xolodnayaning ilmiy qarashlari, shuningdek, O‘zbekiston psixologiya fanida bilish jarayonlari, tafakkur va individual farqlarni o‘rganishga oid nazariy yondashuvlar ko‘rib chiqiladi. Kognitiv uslublarning idrok, diqqat, xotira, tafakkur, shaxs xususiyatlari va ta’lim faoliyati bilan bog‘liqligi yoritiladi. Shuningdek, kognitiv uslublarni o‘rganishning psixodiagnostik va pedagogik imkoniyatlari asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: kognitiv uslub, individual-psixologik xususiyatlar, tafakkur, idrok, bilish jarayonlari, reflektivlik, impulsivlik, maydonga bog‘liqlik, psixodiagnostika, individual yondashuv.

Kirish

Zamonaviy psixologiya fanida insonning bilish faoliyati, axborotni qabul qilishi, qayta ishlashi, saqlashi va undan foydalanish usullarini o‘rganish muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Bir xil sharoitda, bir xil axborot bilan ishlayotgan insonlarning masalalarni hal qilish, muhim belgilarni ajratish, qaror qabul qilish va muammoli vaziyatlarga munosabat bildirish jarayonlarida farqlar kuzatiladi. Ushbu farqlarni tushuntirishda kognitiv uslublar tushunchasi alohida ahamiyat kasb etadi.

Kognitiv uslub — bu shaxsning bilish faoliyatida axborotni idrok etish, tahlil qilish, tartibga solish va muammolarni hal qilishda namoyon bo‘ladigan nisbatan barqaror individual usullar majmuasidir. U insonning bilim darajasi yoki intellektual salohiyatini bevosita ifodalovchi ko‘rsatkich emas, balki mavjud bilim va imkoniyatlardan qanday foydalanishini tavsiflovchi psixologik xususiyatdir. Shu sababli kognitiv uslublarni o‘rganish insonlar o‘rtasidagi individual farqlarni chuqurroq anglash imkonini beradi.

Xorijiy psixologiyada kognitiv uslublarni tizimli o‘rganish XX asrning o‘rtalaridan boshlab keng rivojlandi. Herman Vitkinning maydonga bog‘liq va maydondan mustaqil bilish uslublariga oid tadqiqotlari, Jerom Kaganning reflektivlik va impulsivlik bo‘yicha ishlari, Robert Sternbergning tafakkur uslublari nazariyasi hamda Marina Xolodnayaning kognitiv uslublar haqidagi konsepsiyasi ushbu yo‘nalishning nazariy asoslarini shakllantirishga katta hissa qo‘shdi.

O‘zbekiston psixologiya fanida ham shaxsning bilish jarayonlari, tafakkur, individual xususiyatlar va psixik rivojlanish masalalari muhim o‘rin egallaydi. E. G‘oziyev, V. Karimova, Z. Nishonova kabi olimlarning umumiy psixologiya, shaxs psixologiyasi va psixodiagnostika sohalaridagi ishlari ushbu masalalarni mahalliy ta’lim va ijtimoiy-madaniy muhit bilan bog‘liq holda o‘rganish uchun nazariy asos yaratadi.

Mavzuning dolzarbligi ta’lim jarayonida o‘quvchilarning individual bilish xususiyatlarini hisobga olish, ularning axborotni o‘zlashtirish imkoniyatlarini aniqlash va psixologik jihatdan maqbul ta’lim sharoitlarini yaratish zarurati bilan belgilanadi.

Maqolaning maqsadi xorijiy va mahalliy psixologik yondashuvlar asosida kognitiv uslublarning individual-psixologik xususiyatlarini tahlil qilish hamda ularning ta’lim va shaxs rivojlanishidagi ahamiyatini ochib berishdan iborat.

Maqolaning vazifalari kognitiv uslub tushunchasining mazmunini yoritish, xorijiy olimlarning asosiy nazariy qarashlarini tahlil qilish, mahalliy psixologiya doirasidagi tegishli yondashuvlarni ko‘rib chiqish va kognitiv uslublarni o‘rganishning amaliy imkoniyatlarini belgilashdan iborat.

Metodologiya

Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo‘lib, kognitiv uslublar muammosiga bag‘ishlangan ilmiy adabiyotlarni o‘rganish va qiyosiy tahlil qilishga asoslandi. Metodologik asos sifatida psixologiyada individual farqlarni o‘rganish, bilish jarayonlarining o‘zaro aloqasini tushuntirish va shaxs xususiyatlarini faoliyat bilan bog‘liq holda tahlil qilish tamoyillaridan foydalanildi. Tadqiqotda ilmiy manbalarni nazariy tahlil qilish, qiyosiy taqqoslash, tushunchalarni tizimlashtirish va umumlashtirish usullari qo‘llanildi. Xususan, H. Vitkin va D. Gudino tomonidan ishlab chiqilgan maydonga bog‘liqlik va mustaqillik yondashuvi, J. Kaganning reflektivlik–impulsivlik konsepsiyasi, R. Sternbergning tafakkur uslublari nazariyasi hamda M. A. Xolodnayaning kognitiv uslublarni bilish faoliyatining individual shakllari sifatida talqin qilishi tahlil uchun asos qilib olindi.

Mahalliy ilmiy yondashuvlarni yoritishda E. G‘oziyevning umumiy psixologiyaga oid qarashlari, V. Karimovaning shaxs va ijtimoiy psixologiya bo‘yicha ishlari, Z. Nishonovaning psixodiagnostika va eksperimental psixologiyaga doir manbalari nazariy jihatdan ko‘rib chiqildi. Bunda mazkur olimlarning barcha ishlari bevosita kognitiv uslublarga bag‘ishlangan deb qaralmadi; ularning bilish jarayonlari, individual farqlar va psixologik baholashga oid qarashlari mavzuni mahalliy ilmiy kontekstda tushuntirish uchun foydalanildi. Mazkur ishda yangi empirik ma’lumotlar to‘planmagan, respondentlar bilan tajriba o‘tkazilmagan va statistik tahlil bajarilmagan. Shu sababli maqoladagi natijalar

adabiyotlar tahlilidan kelib chiqadigan nazariy umumlashtirishlar sifatida talqin etiladi.

Natijalar

Kognitiv uslublar nazariyasining shakllanishida Herman Vitkin tadqiqotlari muhim o‘rin tutadi. Olim insonlarning axborotni idrok etishida tashqi muhit va umumiy kontekstga tayanish darajasi turlicha bo‘lishini aniqlashga e’tibor qaratgan. Uning maydonga bog‘liq va maydondan mustaqil kognitiv uslublar haqidagi qarashlariga ko‘ra, ayrim insonlar murakkab vizual vaziyat ichidan muayyan obyektni ajratib olishda nisbatan mustaqil harakat qilsa, boshqalarning idroki umumiy vaziyat va tashqi belgilar bilan ko‘proq bog‘liq bo‘lishi mumkin [1]. Maydondan mustaqil uslubga moyil shaxslar axborotning alohida qismlarini ajratish, mustaqil tahlil qilish va muammolarni tarkibiy qismlarga bo‘lib o‘rganishda qulaylikka ega bo‘lishi mumkin. Maydonga bog‘liq uslubga moyil insonlar esa axborotni umumiy kontekstda idrok etish va ijtimoiy vaziyatdagi belgilarni hisobga olishga ko‘proq moyillik ko‘rsatishi mumkin. Biroq ushbu farqlarni qat’iy shaxsiy tasnif sifatida qabul qilish to‘g‘ri emas: har ikki uslubning ham muayyan vaziyatlarda o‘ziga xos afzalliklari mavjud. Vitkin va Gudino tadqiqotlari kognitiv uslublarni mutlaq ustunlik yoki kamchilik sifatida emas, balki turli sharoitlarda turlicha namoyon bo‘ladigan individual tendensiyalar sifatida ko‘rib chiqish zarurligini ko‘rsatadi [1].

Jerom Kagan kognitiv uslublarning yana bir muhim jihati — reflektivlik va impulsivlikni o‘rgangan. Reflektivlikka moyil shaxslar javob berishdan oldin vaziyatni tahlil qilish, mavjud variantlarni solishtirish va xatolar ehtimolini kamaytirishga intiladi. Impulsivlikka moyil shaxslar esa javobni tezroq tanlashga moyil bo‘lishi mumkin. Kagan tadqiqotlarida ushbu farqlar, ayniqsa, bolalarning idrok vazifalarini bajarish jarayonida o‘rganilgan [2]. Reflektivlik doimo to‘g‘ri javob berishni, impulsivlik esa albatta xatoga yo‘l qo‘yishni anglatmaydi. Murakkab va aniqlik talab qiladigan topshiriqlarda javobni tekshirish foydali bo‘lsa, tezkor qaror talab qilinadigan vaziyatlarda tez fikrlash afzallik berishi mumkin. Demak, kognitiv uslubning samaradorligi vazifaning xususiyati, vaqt talabi va shaxsning o‘z faoliyatini nazorat qilish qobiliyati bilan bog‘liq. Robert Sternbergning tafakkur uslublari nazariyasida insonlarning aqliy faoliyatni tashkil etish va boshqarish usullari tahlil qilinadi. Uning yondashuvida tafakkur uslubi intellektual salohiyatning o‘zi emas, balki ushbu salohiyatdan foydalanish usuli sifatida izohlanadi. Masalan, ayrim insonlar mustaqil g‘oyalar yaratishga, boshqalari mavjud qoidalar asosida ishlashga, yana bir guruh esa fikr va natijalarni baholashga ko‘proq moyil bo‘lishi mumkin [3].

Marina Xolodnaya kognitiv uslublarni individual intellektual faoliyatning o‘ziga xos shakllari sifatida o‘rganib, ularning idrok, tafakkur va axborotni qayta ishlash jarayonlari bilan aloqasini yoritgan [4]. Uning yondashuvi kognitiv uslublarni alohida psixologik ko‘rsatkichlar bilangina cheklamasdan, insonning bilish faoliyatini tashkil etuvchi murakkab xususiyatlar tizimida tahlil qilish imkonini beradi.

Mazkur nazariyalarni qiyoslash shuni ko‘rsatadiki, xorijiy tadqiqotlarda kognitiv uslublar turli mezonlar asosida o‘rganilgan bo‘lsa-da, ularni birlashtiruvchi asosiy jihat — insonlarning axborot bilan ishlash usullaridagi individual farqlarni aniqlashga intilishdir. O‘zbekiston psixologiya fanida bilish jarayonlari, tafakkur, idrok, xotira va shaxsning individual xususiyatlarini o‘rganish muhim nazariy-amaliy yo‘nalishlardan hisoblanadi. Mahalliy olimlarning umumiy psixologiya va psixodiagnostikaga oid ishlari kognitiv uslublarni o‘rganishda zarur bo‘lgan tushunchaviy va metodologik asoslarni taqdim etadi.

E. G‘oziyevning umumiy psixologiyaga oid tadqiqot va o‘quv manbalarida bilish jarayonlari, tafakkurning xususiyatlari hamda inson faoliyatining psixologik mexanizmlariga alohida e’tibor beriladi [5]. Ushbu yondashuv kognitiv uslublarni insonning axborotni qayta ishlash jarayonlari va individual bilish faoliyati bilan bog‘liq holda tahlil qilishga imkon beradi. Masalan, bir o‘quvchining muammoni mantiqiy qismlarga ajratib hal qilishi, boshqa o‘quvchining esa umumiy mazmunni yaxlit tushunishga intilishi ularning bilish faoliyatidagi farqlarni ko‘rsatishi mumkin. Biroq bunday kuzatuvlarning o‘zi muayyan kognitiv uslubni ilmiy jihatdan tasdiqlash uchun yetarli emas.

V. Karimovaning psixologiyaga oid ishlari shaxsning individual va ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini tushunishda muhim nazariy manba hisoblanadi [6]. Shaxsning ijtimoiy tajribasi, muloqot jarayoni va faoliyat sharoitlari bilish faoliyatining namoyon bo‘lishiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu jihatdan kognitiv uslublarni o‘rganishda faqat individual tafakkur xususiyatlarini emas, balki shaxs faoliyat yuritadigan ijtimoiy va ta’lim muhitini ham hisobga olish maqsadga muvofiq. Z. Nishonovaning psixodiagnostika va eksperimental psixologiyaga oid manbalari esa individual xususiyatlarni ilmiy asosda baholash, psixologik metodikalardan foydalanish va natijalarni ehtiyotkorlik bilan talqin qilish masalalarida ahamiyatlidir [7]. Kognitiv uslublarni aniqlashda standartlashtirilgan topshiriqlar, kuzatish, suhbat va faoliyat natijalarini tahlil qilish kabi usullardan foydalanish mumkin. Bunda qo‘llaniladigan metodikaning maqsadi, ishonchliligi va tekshirilayotgan shaxsning yosh xususiyatlariga mosligi e’tiborga olinishi lozim.

Mahalliy sharoitda kognitiv uslublarni o‘rganishning muhim jihatlaridan biri ularning milliy-madaniy va ta’limiy muhit bilan munosabatini aniqlashdir. O‘quvchilarning topshiriqlarni bajarish usullari oilaviy tarbiya, ta’lim metodlari, til tajribasi, avvalgi bilimlar va mustaqil ishlash imkoniyatlari bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shu sababli xorijiy metodikalarni mahalliy sharoitda qo‘llashdan oldin ularning mazkur muhitga mosligi tekshirilishi zarur.

Shu bilan birga, mahalliy olimlarning umumiy psixologiya, shaxs psixologiyasi va psixodiagnostikaga oid qarashlarini kognitiv uslublar bo‘yicha maxsus empirik tadqiqotlar bilan tenglashtirmaslik kerak. O‘zbekiston sharoitida kognitiv uslublarning individual-psixologik xususiyatlarini bevosita o‘lchaydigan, turli yosh guruhlarini qamrab oladigan va statistik dalillar bilan mustahkamlangan tadqiqotlarni kengaytirish dolzarb ilmiy vazifa bo‘lib qolmoqda.

Nazariy manbalar tahlili kognitiv uslublarning bir qator individual-psixologik xususiyatlar bilan o‘zaro aloqasini ko‘rsatadi.

Birinchidan, idrok va diqqat xususiyatlari kognitiv uslubning namoyon bo‘lishida muhim ahamiyatga ega. Ayrim shaxslar axborotning alohida belgilariga, boshqalari esa umumiy mazmun va o‘zaro munosabatlarga ko‘proq e’tibor qaratishi mumkin. Bu farqlar murakkab materiallarni o‘rganish va vaziyatni tahlil qilish jarayonlarida namoyon bo‘ladi.

Ikkinchidan, tafakkur va muammoni hal qilish usullari kognitiv uslublar bilan bog‘liq. Analitik yondashuvga moyil insonlar masalani tarkibiy qismlarga ajratishga intilsa, yaxlit yondashuvga moyil insonlar uning umumiy mazmuni va elementlar o‘rtasidagi aloqalarni aniqlashga e’tibor qaratishi mumkin.

Uchinchidan, qaror qabul qilish va o‘zini nazorat qilish muhim individual farqlarni tashkil etadi. Reflektivlikka moyillik javobni tekshirish va muqobil variantlarni solishtirish bilan namoyon bo‘lishi mumkin. Bunday xususiyatlar vazifaning murakkabligi va vaqt cheklovlariga qarab turlicha natija beradi.

To‘rtinchidan, shaxsning motivatsiyasi va ijtimoiy tajribasi bilish faoliyatining namoyon bo‘lishiga ta’sir qilishi mumkin. Biroq motivatsiya, temperament, intellekt va kognitiv uslub o‘zaro bog‘liq bo‘lishi mumkinligiga qaramay, ular aynan bir xil psixologik tushunchalar emas.

Demak, kognitiv uslublar shaxsning barcha xususiyatlarini yagona mezon bilan tushuntirib beradigan ko‘rsatkich emas. Ular individual bilish faoliyatining muayyan tomonlarini tavsiflaydi va boshqa psixologik omillar bilan birgalikda tahlil qilingandagina to‘liqroq mazmun kasb etadi.

Muhokama

O‘rganilgan nazariy qarashlar kognitiv uslublar muammosini bir tomonlama talqin qilish mumkin emasligini ko‘rsatadi. Vitkinning yondashuvi axborotni umumiy kontekstdan ajratish va tashqi muhitga tayanish xususiyatlarini yoritadi. Kagan qarashlari javob berish tezligi hamda tahlil qilishga ajratiladigan vaqt o‘rtasidagi individual farqlarga e’tibor qaratadi. Sternberg tafakkur faoliyatini tashkil etish usullarini, Xolodnaya esa kognitiv uslublarning bilish faoliyatidagi tizimli ahamiyatini yoritadi. Mazkur yondashuvlarning umumiy jihati shundaki, insonlarning bir xil vazifaga turlicha yondashishi faqat bilim yoki qobiliyat darajasi bilan izohlanmaydi. Axborotni ta shkil etish, tahlil qilish va undan foydalanish usullari ham faoliyat natijalariga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu bilan birga, kognitiv uslub va intellektual qobiliyatni bir-biridan farqlash zarur. Muayyan topshiriqda muvaffaqiyatga erishish bilim, tajriba, motivatsiya, diqqat, topshiriqning murakkabligi va foydalanilgan strategiyalarning o‘zaro ta’siriga bog‘liq.

Kognitiv uslublarning ta’lim jarayonidagi ahamiyati, avvalo, individual farqlarni tan olish va ta’lim faoliyatini moslashtirish bilan belgilanadi. Masalan, mavzuni tushuntirishda matn, sxema, muammoli savollar va amaliy topshiriqlardan birgalikda foydalanish turli bilish strategiyalarini qo‘llashga imkon yaratadi. O‘quvchilarga faqat bitta usulni singdirish o‘rniga, ularda vaziyatga qarab turli strategiyalardan foydalanish ko‘nikmasini rivojlantirish maqsadga muvofiq. Bu yerda muhim masala — o‘quvchilarni qat’iy ravishda “analitik”, “yaxlit”, “reflektiv” yoki “impulsiv” guruhlarga ajratib qo‘ymaslikdir. Kognitiv uslublar shaxsning o‘zgarmas va barcha vaziyatlarda bir xil namoyon bo‘ladigan belgisi

sifatida qaralmasligi lozim. Faoliyat tajribasi, ta’lim, vazifaga qo‘yilgan talablar va o‘zini boshqarish ko‘nikmalari insonning turli strategiyalardan foydalanish imkoniyatini kengaytirishi mumkin.

Mahalliy psixologiya uchun ushbu yo‘nalishning istiqbolli tomoni — xorijiy nazariyalarni milliy ta’lim sharoitida tekshirish, metodikalarni o‘zbek tilida moslashtirish va turli yosh guruhlarida empirik tadqiqotlar o‘tkazishdir. Bunday tadqiqotlarda o‘quvchilarning yoshi, ta’lim bosqichi, til tajribasi, ijtimoiy sharoiti va akademik natijalarini hisobga olish muhim. Shuningdek, kognitiv uslub bilan o‘quv muvaffaqiyati o‘rtasidagi bog‘liqlik aniqlansa ham, bu holat o‘z-o‘zidan sababiy munosabat mavjudligini anglatmasligini unutmaslik kerak.

Mazkur maqolaning cheklovi shundaki, u nazariy manbalar tahliliga asoslangan bo‘lib, yangi empirik ma’lumotlarni o‘z ichiga olmaydi. Shu sababli keltirilgan umumlashtirishlar muayyan respondentlar guruhiga yoki butun O‘zbekiston aholisiga tatbiq etiladigan statistik xulosalar sifatida qaralmasligi lozim. Kelgusida standartlashtirilgan psixodiagnostik metodikalar, kuzatish va eksperimental topshiriqlar yordamida kognitiv uslublarning yosh, ta’lim va individual-psixologik omillar bilan aloqasini tekshirish tavsiya etiladi.

Xulosa

Xorijiy va mahalliy psixologik yondashuvlarning nazariy tahlili kognitiv uslublar insonning axborotni qabul qilish, qayta ishlash, tahlil qilish va muammolarni hal etishdagi individual farqlarini tushuntirish uchun muhim ilmiy tushuncha ekanini ko‘rsatadi. H. Vitkin tadqiqotlari maydonga bog‘liqlik va mustaqillik xususiyatlarini, J. Kagan ishlari reflektivlik va impulsivlik farqlarini, R. Sternberg nazariyasi tafakkur faoliyatini tashkil etish usullarini, M. A. Xolodnaya qarashlari esa kognitiv uslublarning individual intellektual faoliyatdagi o‘rnini yoritadi. O‘zbekiston psixologiya fanida bilish jarayonlari, tafakkur, shaxs xususiyatlari va psixodiagnostikaga oid ilmiy qarashlar ushbu muammoni mahalliy sharoitda o‘rganish uchun nazariy asos yaratadi. Biroq mahalliy nazariy manbalar tahlilini kognitiv uslublarga bag‘ishlangan maxsus empirik tadqiqotlar natijalari bilan farqlash zarur.

Kognitiv uslublar ta’lim jarayonida individual yondashuvni rivojlantirish, o‘quvchilarning bilish strategiyalarini aniqlash va mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini takomillashtirish uchun ahamiyatlidir. Shu bilan birga, hech bir kognitiv uslubni mutlaq ustun yoki kamchilik sifatida baholash to‘g‘ri emas. Ta’lim samaradorligini oshirish uchun turli bilish usullarini rivojlantirish va ularni vaziyat talablariga mos ravishda qo‘llashga o‘rgatish muhimdir. Kelgusidagi tadqiqotlarda kognitiv uslublarning yosh va individual farqlar bilan aloqasini empirik tekshirish, psixodiagnostik vositalarni mahalliy sharoitga moslashtirish hamda ularning ta’lim natijalariga munosabatini aniqlash maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Witkin, H. A., Goodenough, D. R. *Field Dependence Revisited*. ETS Research Bulletin, 1977, RB-77-16.

2. Kagan, J. *Reflection-Impulsivity and Reading Ability in Primary Grade Children*. Child Development, 1965.